

6383

Facsimile of the
original manuscript

Original to the
Library of the
1887-1888 p-18

1924

Ք-31

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

Բ Ա Ն Ա Մ Ի Բ Ա Կ Ա Ն

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՔ

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒ

ՀԵՏ

1887—1888 թուերուն

39

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՏԵՍՈՎ

Փ Ա Ր Ի Ձ

Տպ. Եակոբ Բ. ԹԻՐԱՊԵԱՆ

1924

9(47.925)

Ք-31

6383

9(47.925)

Р-3

19 AUG 2011

24 JAN 2006

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱԶԵԱՆ

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՔ

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒ
ՀԵՑ

1887—1888 ԹՈՒԵՐՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՐՏԵՍՈՎ

Փ Ա Ր Ի Զ

Տպւթ. Յակոբ Բ. ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ

1924

11 MAR 2013

8005 HAL AS

32905-61

ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԵՆ ԹՂԹԵՑՈՒԹԻՒՆԶ

N 2025E

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Այս գրքոյկը քու յիշատակիդ նուիրելով՝ շատերու
զարմանք պատճառեմ թերեւս, ո՛ր եղիա, որ ցաւերուս
ցաւակից էիր միշտ եւ ուրախութեանս՝ ուրախակից.
վկայ քու երեք հետեւեալ նամակներդ զոր յղած էիր
ինձ ի մխիթարութիւն *դարբ* ժամերուս:

Նամակներուդ ընթերցումով յոսամ թէ փարատի
այդպիսիներու զարմանքը:

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

Ե Ղ Ի Ա Տ Է Մ Ի Ր Ճ Ի Պ Ա Շ Ե Ա Ն

Ա Ռ

Կ. Յ. ԲԵՍՄԵՆՆԱՆ

Ա.

Կ. Պոլիս, 6 Փետր. 1887

Սիրելիդ իմ Պատճառեան.

Ծանկալի երկիրն Հասար, փափաքիդ Հասար. այլ սա-
կայն ի՞նչ տաժանօք, ի՞նչ տառապանօք: Մտատանջութեան
ձեջ եմ, եղբայր, պատուական առողջութեանդ Համար.
աղօթքի չեմ Հաւատար, այլ սրտէս աղօթել կու գայ քեզ
Համար. Մարիկդ ալ որքա՛ս ևս առաւել կը Հոգայ: Կը Հան-
դարտի սիրտս ծիւցն, երբ յիշեմ թէ լաւ կը պահպանես
անձդ: Եւ ծիւթ սրտիդ վրայ ծասունք ծալ չունի՛ս, Ալիշա-
նիդ նամակն: Գիտեմ որ զիս պիմդ կը սիրես՝ Ռուսիներէնի
բառով. սակայն կը պաշտես Ալիշանն. և կը նախանձի՛ս: Ես
եթէ մեծ վանականին Հանճարն ալ ունենայի, չը պիտի կրնայի
սրտիդ ձեջ գրաւել Սիսուանայ Հեղինակին տեղն.
Նա Հայրենասիրութեամբ օժտեալ է, և ես ճարդատեցու-
թեամբ, և դու՝ Հայրենասիրութեամբ: Նմանն ըզնմանն սիրէ:

Ես կը ծնամ բացիմ եւ սակայն, ո՛չ. կը հաւատամ որ զիս կը սիրես, և դու սիրոյս վրայ բնաւ չես տարակուսիր, որքան ալ լինիմ ճարդատեաց ու վայրենի:

Սրտիս կը պակսիս, ազնի՛ւ Պասմաճեան: Քեզ անկասկած և աներկիւղ կը խօսէի վշտերուս վրայ. կը յուզուէիր, ե՛ւս առաւել ինձ վը համակրէիր: Եւ այնքա՛ն ինձ համակրեցար որ, աղջկան ծը քեզ նուիրած վարդն ինձ ծառուցիր: Չը գիտեմ ի՛նչ եղաւ այդ վարդին վրայ գրած հնչակս. չը հաւնեցայ տաղիս. այդ պատճառաւ անփոյթ եղայ: Օր ծը թերեւս ձեռք անցնի ու հաւնիմ. տարօրինակ է ճարդս, կամ տարօրինակ եմ ես:

Կ'ուզէի նամակդ հրատարակել Ներագուցի մէջ. տեղ չը կար տարաբաղդաբար: Այդ հանդիսին վիճակն ալ ողբալի է. տէր չունի: Շարժումս այսուհետեւ ամեն ամսու վերջն հրատարակեմ պիտի՝ ձեռս հանդիսից նման:

Անցեալ օր Մխիթարեանց յայց ելայ: "Սեղբոս խանէն բարեւ, ըսին քեզ համար Հայր Արիստակէս և Հ. Յուսիկ: Բարեւ նոյնպէս Միհրան Յովհաննէսեանէն, որ գրասենեակ եկաւ անցեալ օր: Մօրս հետ և՛ ես կ'ողջունեմ զքեզ՝

անձկաւ վերադարձիդ սպասելով

Ե. ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Բ.

Կ. Պօլիս, 28: Հոկտ. 1887

Սիրելիդ իմ Պասմաճեան.

Ազնիւ ճայրիկդ այսօր Գրասենեակս ընդունելու պատիւն ունեցայ, և լիջեցի այն քա՛ղցր օրերն ուր սոյն Գրասենե-

կին մէջ ծօռ առ ծօռ բազմած կը մնէինք քան կը խօսակցէինք: Մեր խօսքերուն նիւթն որքան ալ անտարբեր ըլլար, սիրտն իւր ծանն ունէր. Գործի վրայ խօսէինք թէ Գրականութեան վրայ, երկրի վրայ թէ երկնի վրայ, սրտի ձայնը միշտ կը տիրէր: Այսպէս է ճշմարիտ բարեկամութեան մէջ, որպէս է մերն: Եւ պէտք է խոստովանիմ թէ մեր այս հազուադիւտ բարեկամութեան հեղինակը ծանաւանդ դուն ես. հրեշտակային համեղութեամբ, աննման փափկութեամբ, անձնուիրութեամբ ինձ յաղթեցիր, ես որ ա՛լ փակած էի սիրտս ուէ բարեկամութեան առջեւ. «բաւ ես» կ'ըսէի «բարեկամք. նոր բարեկամութիւնք նոր կապեր են զիս աշխարհի զօղելու. իսկ ես կը մտաբերեմ ձեռս կապերս ալ խզել. որպէս զի կարենամ նուիրել անձս լիովին անգրաշխարհեան կենաց գոր կը վարեմ այս աշխարհի վրայ:» Դուն, այո՛, քաղցր բարեկամ, յաղթեցիր սրտիս. և սիրտս ի՞նչպէս չը բացուէր ուր ուրեմն քու բարեկամութեանդ, երբ հետըզհետէ ճանչցայ ի քեզ հասարակ ժահկանացուներէ տարբեր ազնուաց ազնիւ էակ ծը: Ներէ՛ ինձ, զի չեմ կարող ընդ քեզ յաճախ թղթակցիլ. բայց երբեք չեմ մոտեր այս Գրասենեակս առանց աղու պատկերդ տեսնելու հոն. և ձեռքն Գրասենեակս կըս մտնելով զքեզ կը յիշեմ. ծաղկանց թագուհւոյն տեսիլն ալ միթէ չը ներկայեր զքեզ իմ մտաց: Եւ ի՛նչ որ փափուկ, ազնիւ, բանաստեղծական է, ի՛նչ որ շնորհ ունի, ի՛նչ որ շողն երկնային յինքեան կրէ, միթէ չը յիշեցներ ինձ իմ Պասմաճեանն:— Ազնիւ ճայրիկդ կ'աւետէ թէ պիտի վերադառնաս ի մօտոյ. կը մաղթեմ ի բոլոր սրտէ. սակայն ի՛նչպէս պիտի բաժնուիս սիրուհիէդ, Հայաստանէն: Գէթ զայն կարօտնալու, գէթ զայն եւս առաւել սիրելու համար, պար-

տիս գալ ճայրաքաղաքս, ի Բերա,— ուր քաղցր ճայրիկին հետ թերևս կը ծնայ քեզ ճեղուական աղջիկ՝ որ աշնան ճէջ վարդ կը ստեղծէ քեզ համար . . . :

Կը կնքեմ երկտողս, և խոստանալով գրել քեզ յատուկ, կ'ողջագուրեմ սրտահատոր բարեկամս ի բոլոր սրտէ:

ԵՂԻԱ

Գ.

Կալաթա, 10 Օգոստ. 1888

Սիրեցեալդ իմ Պասաճեան.

Հասցեդ չը գիտեմ, և կը զգամ ահա թէ քեզ նման բարեկամի ճը հասցէին տղիտութիւնն նոյնքան ցաւալի — կամ գրէթէ նոյնքան ցաւալի է— որքան սիրանուշի ճը հասցէին տղիտութիւնն: Երկար ատենէ ի վեր չեմ գրած քեզ, քեզ՝ սպանդխտիդ՝ որոյ այնքան հաճոյալի է սրտին՝ հեռաւոր ձայնն որ կը բղխի սրտէ. այո՛, գիտեմ զայս, սակայն՝ ըսի՝ չը գիտեմ հասցեդ. կը սպասեմ ճայրիկիդ. նա ևս չերեւիր այլ եւս: Մինչ այս, ծինչ այն, անցեալ օր Ռէստի Տաճատեանէն նաճակ ճը կը ստանամ. Պ. Տաճատեանի գիրն այնքա՛ն կը նմանի գրուդ, ծինչ զի կարծեցի թէ գքեզ կը կարդամ: Բերկրեցայ. գրական գրի թուղթն, և՛ զարճանալի բան՝ ստորագրութեան չը նայեցայ: Միայն թէ Պասաճեան էր այս անգամ ծիծիւայն իմ վրաս խօսած և իւր վրայ իւր առողջական վիճակին վրայ բառ ծիծիւ չէ գրած — կ'ըսէի իւրովի— Տուն երբ գացի, նորէն բացի նաճակն, այս անգամ ստորագրութեան ու թրւականին նայեցայ: Պասաճեանէն չէ՛. թուղթն:

Այլ նոյն թուղթն աւետաբեր ծիծե եղեր: Յաջորդ անգամուն որ գրասենեակ կուգամ, այսօր, նստած իմ բարեկամ եւ ազգական Յովհաննէս Սեթեանին հետ կը խօսակցէի, և ահա ձայն ճը՝ սրտալի՝ կը հարցնէ 27 թիւն: «Հոս է, հրաճայեցէք:» Եւ աղնիւ ճօրդ և իր պատուական պանդուխտ որդեկին առողջութեան վրայ բարեւաւ տեղեկութիւններ ստանալով կը հրճուիմ: Եւ կը գրեմ, լցունելով ուր ուրեմն անձկագին փափագս: Երէկ ալ, սիրելիդ իմ Պասաճեան, ճեմ ուրախութիւն ծ'ունեցայ. պատճառն էր Մինաս Չերազ ճտերիմս, ոյր խորհրդաւոր ուղեւորութիւնն այնքան ալլազան տարաճայնութեանց տեղի տուած էր. լուրջ անձինք, բարեկամ անձինք, կը փափային թէ Տէրութեան կողմէն... Որքա՛ն տաքնապեցայ, աւելորդ է ըսել. նոյնպէս աւելորդ է կամ անհնար է պատճել բերկրանքս, երբ երէկ Արեւելի ճէջ կարգացի թէ ճամբայ ելած է Չերազ Օրճանեանի հետ: Քեզ համար, սիրեցեալդ իմ, այդօրինակ տաղնապներ չը պիտ' ունենամ. անտարակոյս շատ հայրենասէր ես, իրապէս ու խորապէս հայրենասէր ես. սակայն նոյն պարագայից ճէջ չեմ գտնուած և հարկ ալ չը կայ որ գտնուիս:

Հառգիւղէն հրաժարուծս վիշտ պատճառած է բարեկամ սրտիդ: Եթէ ցաւ ծ'ունիմ, ա՛յն ալ լինճ համար չէ, այլ Հասգիւղի ճանուկ հայրենակցացս համար, ոյց դաստիարակութիւնն անխնամ կը թողուի «կըթեալ ու կըթասէր» Թաղական Խորհրդոյ ճը կողմանէ: Տարեգլուխէն ի վեր պահանջք ունիմ. այլ կ'ալարիմ՝ լինչպէս որ է. ճիւղն կը ցաւիմ, ի խորոց սրտից, այո՛, կը ցաւիմ Հասգիւղի ճանկանց, Հայ ճանկուտն համար հաճօրէն. քանզի հաճայնուրեք նոյն առասպելի նսեհն ունին ճեր վարժարանք: Դեռ աղղկեցութիւն ճը չըրին Ուղեւորին (Մեղքոն

Կիրճեան) հրաշունչ գրութիւնք. Հաղիւղիք սպանալիք ըրած են թէև, խլրտած և ինքզինքնին ցցուցած են, այո՛, ոսկայն Թաղ. Խորհուրդն անշարժ կայ և ճնայ, — և պիտի ճնայ թերևս յաւիտեան: Եւ այդ անձինք իմ բարեկամներս են. քանի՛ ծանր զգայուն սրտի՛ պախարակել զորս կը սիրէ, զորս կը սիրէ՛ր: Պիտի սիրեմ, պիտի յարգեմ միայն ճանկութեան անկեղծ բարեկամները, կըթութեան անշահախնդիր անձնուէր ախոյեաններն:

Իսկ ի՞նչ կ'ընես դու, պատուական եղբայր և եղբայրակից: Ի՞նչ գննձեր կը հաւաքես արդեօք այդ անսպառ Գանձարանին մէջ, ուր բազումք ոչինչ կը գտնեն բաց միայն աւեր և ամաշտութիւն: Ի՞նչ յուզման ժամեր՝ ըստ բացատրութեան մեր սիրելի բանաստեղծին՝ պահած են քեզ այդ հողն՝ որոյ խաւերն իրարմէ սուրբ, այդ շողն՝ որոյ յայտնած խորշերն իրարմէ խոր ու խորհրդաւոր ու փառաւոր են, յորս յուշախուզակ հողիդ կը լողայ ու կը խաչտաչ անձանօք ցընձութեամբ, անձառ երանութեամբ:

Պօլիս իր Պատրիարքին ընտրութեամբ կը զբաղի: Խորէնին (Լուսինեան) համար մեծ հաւանականութիւն, իսկ Չաճիչեանին համար զրէթէ ստուգութիւն կայ: Երեսփոխան ընտրուած եմ՝ որպէս իմացար անշուշտ: Քուէարկութեան պահուն խաղ ճը պիտ' ընեմ. չը գիտեմ ի՞նչ տուաւորութիւն յառաջ պիտի բերէ: Քուէթութիւն վրայ պիտի գրեմ — Նիրփանա՛ . . .

Քոյդ յաւէտ

ԵՂԻԱ

Ահաւասիկ Հ. Ղ. Ալիշանի այն նանակը՝ որուն կ'ակնարկէ Ե. Տէմիրճիպաշեան.

Դ.

Վենետիկ, Ս. Ղազար, 3 յունիս, 1886

Ազնիւ Պարոն,

Երկրորդ թրղթէդ իմացայ որ առաջին թուղթ մ'այլ զըրեր ես, զոր չեմ ընդունած, որով և ոչ իմացած միտքդ կամ խնդիրդ. այլ այսչափ միայն՝ որ ջանաս բանասիրական յօդուածովք լուսաւորել զմթապատ կէտս մեր ազգային պատմութեան: Այս ինձ իսկ շատ ցանկալի բան է, և փառազիւ որ կարենաս գտնել որ և է լուսատու նիւթեր կամ կայծեր. և համարիմ թէ ոչ սակաւ ազգայնոց թաքուցեալ ճոխանոցաց մէջ պահուին այդպիսի կայծեր, և բաղդաւոր համբերելու է՝ զնա՛ որ գտնէ ունելիք մի գանոնք ի դուրս կորզելու:

Լանկլուայի այդքան լաւ թուրքարէն գրելը՝ գրեթէ ինձ աւհաւատալի է. իրեն հետ շատ հեղ խօսեր եմ, այլ չէի գիտեր իր այդպէս թուրքարէն գիտնալը. զրաճն ինձ պիտանի կամ հետաքննելի բան մի չէ, այլ իրեն կըրնար պատու ընել և նշան յաջողակութեան:

Փափագելով յաջողութեան դիտմանդ և գործողդ, մնամ

խ. Տ.

Հ. ՂԵՒՈՆԻ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

Կարնոյ քաղաքին Հիւսիսային կողմը՝ դէպի ճորիս երկարող Թորթումայ գեղեցիկ Հովիտները պտըտած ժամանակա՝ տեսնելով տեղւոյն անցեալ փառաց բաղնաթիւ չիշատակարանաց մնացորդներն, իսկոյն չիշէյի Շաղագոմբի մէջ երանելոյն Մեսրովբայ Հաստատած տուածին դպրավանքն, և գիտնալով թէ տեղադիրք՝ Շատգոմբ կամ Շաղագոմբ անունը կուտան Թորթումայ, փափագեցայ գտնել նոյն սրբավայրն, եւ թանալ դաշն արտասուօքս:

Այս փափագս առիթն ընծայեց Հետագայ թուղթը ղրկելու Վենետիկ:

Ե.

Թիւ 127

Շաղագոմբ, Նիխադ, Թ Արեգ ՏՅՀԸ.

Վերապատուելի

Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան

Ի Վենետիկ.

Հայր Սուրբ,

Ի բազմաց Հետէ ծանօթ էիք ինձ „Բաղնալէս“ի ճիշտ-ցաւ. և այդ իմաստալից Հանդիսարանին մէջ կարդալով Հայ-

կական բանասիրական յօդուածներդ, իւրովի դատեր էի, թէ արժանաւոր օգնական և նեցուկ մը կրնա՛ք լինել մեր սիրելի եւ Հայրենանուէր Հօր Ղեւոնդայ Վ. Ս. Ալիշան, իւրներկայ ալեղարդ Հասակին մէջ: Ո՛հ, ստէպ կը մտածեմ նոյն պաշտելի Հօր առողջական վիճակին վրայ. ու իւր տեսութեան գործարանաց խանգարումն՝ ցա՛ւ է եղած Համա՛յն ազգասիրաց . . . :

Պատուական Հայր, ա՛յն դատուծս է որ կը ստիպէ զիս այս անգամ ալ գրել Ձեր Վերապատուութեան, ու թղթակցութեամբ չգրադեցնել մեր բաղնաղբաղ և արդիւնաշատ Հայրն: — Արդէն ծանօթ է ն. Գերաշնորհութեան թէ կայսերական Հրամանաւ Կարնոյ նահանգին առողջապահ պաշտօնեայ անուանուած եմ, ու տեղադրելու Համար ալ երբեմն երբեմն կը շրջիմ զանազան գիւղեր: Բայց Ս. Մեսրոպայ Շաղագոմբ անապատին մէջ Հաստատած զարոյցը չեմ գտած ցարդ. եթէ գիւղին անունը գիտէք՝ ինձ գրեցէք, որպէս զի Հարկ եղած խուզարկութիւնն ու Հետազոտութիւնն ընեմ:

Պոլիս եղած ժամանակս լսեր էի թէ Վեր. Հ. Գարեգին ԶարպՀանեան վարդապետն Հին քարգանուքեանց վրայ եւս գիրք մը պիտի յօրինէ. եթէ նոյն երկասիրութեան մէջ ծիջին դարուց Թարգմանչաց գործերն ալ պիտի յիշէ, Ամիր Տովլաթ բժշկին Թարգմանած „Ռամկական արուեստ“ի գիրքը չճոռնայ, որուն վրայ գրած էի երկրագունց ամսաթերթին մէջ: — Բաց աստի, Հայր Ալիշան Մխիթարայ Անեցւոյ Համար Զին անուն գիրք մը Թարգմանած է կ'ըսէ, Վարդանայ Պատմչի յիշատակած «Ոճիէ» անունը փոխելով. („Շնորհալի եւ Պարագայ իւր“, 127.) ասոր Համաձիտ չե՛մ գտնուիր, եւ Վարդանայ Հետ կ'ըսեմ թէ «Թարգմանեաց Մխիթար պատ-

ուեալ քահանայն . . . 'ի պարսկէ ծիողէ Ոճիէ անուն':—
Մխիթար ըսի, ու Հերացին ծիողքս ինկաւ. ասոր ալ Զերմանց
Մխիթարութիւն անուն գրող վրայ սա հաւանական կարծիքն
ունիմ, թէ յետ դժնդակ ծահուն Ծնորհալայ՝ իւր մեծ եղ-
բորորդին — Գրիգոր Տղայն — բաղձելով յաթու Հայրապետու-
թեան, վախցաւ նոյն ճախնուտ տեղերը գտնուած տենդէն,—
որոյ անողոք ճիրանաց զոհ էր եղած իւր ընտանին,— եւ
այդ հիւանդութեան դարձանը գտնել ուզեց. այս պատճառաւ
դիմեց ժամանակին անուանի ու իւր ընտանեաց սիրելի "առն
բժշկապետի և աստեղագետի Մխիթարայ, որ զրեց յիշեալ
զիրքը՝ "պատճառ ունելով, . . . զսէր և զյօժարութիւն սրբոյ
և աստուածապատիւ կաթողիկոսին Հայոց Տն. Գրիգորի, որ
ձակակոչի Տղայն: (1)

Համբուրելով խոնարհաբար գորշը աջս Վեր. Վեր. Հ.
Ղեւնդայ Մ. Աբիշան և Հ. Գարեգ. Զարպիզանեղեան, բազ-
մահճուտ վարդապետաց, և ի ծառնաւորի Ձեր Վերապատուու-
թեան,

Մնած

Խ. Տ.

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԵՏՄԵՃԵԱՆ.

(1) Մխիթար Հերացի իր «Զերմանց Մխիթարու-
թիւն» գործին յառաջաբանին մէջ ա'յս բառերով կը
յայտնէ իր աշխատանքի թեման թուականն ու զրդա-
պատճառ եղող անձն, որոնք իրարու հետ կը համա-
ձայնին ժամանակագրապէս. — «Թարգմանեցաւ եւ
զրեցաւ գիրքս այս յամի հազարերորդի հարիւրերոր-
դէ ութսուներորդի չորրորդի Տն. մերոյ Յս. Ի Բս. Ի վա-

2.

Սոյն նամակիս թուականէն երկու ամիս յետոյ պատաս-
խանն ստացայ, որ է.

Անիւ և Ուսումնատենչ Պարոն

Ձեր 127 թուով ի Շաղապոյ գրած նամակն ընդունե-
ցայ, որ և ինձ մեծ հաճութիւն պատճառեց: Երանի կուտամ
ձեր աչաց որ այս մեծ բաղն ունեցան ձեր հայրենեաց քաղըր
նշմարներու և նշխարաց հետադարձութեամբը զուարճանալ:
Շատգոմի (որ և Շաղապոյ կամ ըստ այլոց Շատգոմք) Մես-
րովբեան դպրոցի տեղն իսկ որոշելը՝ թող թէ գտնելը Հատ
դժուար է. վասն զի Ե. դարու ճատենագիրք նորա անունը մի-
այն մեզ աւանդած են ընդհանուր և աղօտ նշանակութեամբ:
Սակայն յայտպիսի դէպս ես միշտ ախորժած եմ իմաստուն
Մենտորն Հայոց Խորենացի ունել առաջնորդ: Նա Հայոց Պատմ.
Գ. գլ. Կ. էջ 518, կ'աւանդէ. "Մեսրովբայ կացեալ յսնուպ-
սին, և ի հովանաւոր տեղիս, որ Շաղապոյն անուանին":
Անապատ՝ ինչպէս ի բազում տեղիս՝ այսպէս և աստ մննա-
սանց հասկանալու է, ըստ իս, ուր հաստատեց իւր դպրոցն
և վարդապետեց: Իսկ եթէ կը հարցանէք յորպիսո՞ւմ ն վայրի
էր, և այժմ պէտք է որոնել դայն. կ'ըսեմ, ուր որ կը զրու-
նուին վտակք ջուրց և ջրվեժք հովասուն և պողաւէտ ծա-
ռաստանօք հանդերձ. և այս պէտք է որ լինի, ըստ իմ

լստեանս (1184). յորում էր եւ թուականս Հայոց ՈՒԳ.
'ի հայրապետութեան սրբազան կաթողիկոսիս Հայոց
Տն. Գրիգորի որդւոյ Վասիլ բարեպաշտ իշխանի Պաշ-
լաւունւոյ, որ եւ պատճառն է գրոցս:

կարծեաց՝ այժմեան Թորքում գիւղաքաղաքը կամ նորա շրջակայքը, որուն հնագոյն անունն էր Շաղաղուն. որ բաց ի գաւառէն՝ նորա համայնուն աւանն էր: Բայց ընդ վայրենացեալ ճացառօք ծածկուած աւերակներն ի զուր որոնելէն առաջ պէտք էր ընկի ծերոց կենդանի աւանդութիւններուն ձեջ քննել: Սակայն աստի աւելի հեշտ է և կարեւոր ծի եւ նոյն գաւառին ձեջ Վարայրվարոյ ամբողջին հետազոտութիւնն, յորում գերի անկան ի ձեռս Պարսից կանայք երկուց Կաճարականաց Ներսէհի և Հրահատայ, ըստ Ղ. Փարսեցւոյ Պատմ. ՀԲ. 444: Յուսած թէ ասոնց հետ ի ծխսին կը հաճիք հաղորդել նաև ուրիշ տեղեկութիւններ:—Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանի ձեկ աչքի տկարութիւնը նորա ուսումնասիրութիւնն բնաւ խափանած չէ և յուսածք թէ չալիտի խափանէ. նա պարթևական քաջառողջութեամբ մեղծէ աւելի ժիր է եւ չտեսողաց անհաւատարի անխոնջութեամբ կը վաստակի գիշեր ցորեկ: Ուստի Դուք փոխանակ մտատանջութեամբ վշտակելու, փափաքելի էր որ նորա և մեր ուրախութիւնը կրկնապատկէիք՝ ձեռադիր ծի զրկելով, որուն լիուլի արժանաւորութիւն և իրաւունք ունի, վասն զի մեր հայրենեաց մեռած յիշատակները կենդանացոյց և այժմ աւերակներ եւս կը կանգնէ:

Վարդանայ յիշած պարսկական անունն ՈՅԻԷ, Ալիշանին իսկ քաջաճանօթ էր (Շնորհ. և Պար. 127): Բայց թէ այս անունն արդեօք հեղինակին կը վերաբերի, ինչպէս Վարդան կամ նորա գրչադիրք գրած են, թէ ընդհակառակն գրուածին, ինչպէս Բրոսսէ և Ալիշան հասկանալ ուզած են: Երդ եթէ գրուածքին վերաբերելու լինինք, ես իսկ հաւանական կը համարեմ թէ Զիճ եղած լինի, որ ի պարսիկ

լեզու անողաբաշխական գրուած կը նշանակէ, և Սխիթարայ թարգմանածին լաւ կը պատշաճի:— Առ Հ. Գարեգին Զարարանդեան ըրած Ձեր յանձնարարութիւնն և ողջունը հաղորդեցի. նա արդէն կարգացեր էր Ձեր յօդուածն Ըմիր Տոխթի երկասիրութեան մասին, և փոխադարձ իւր ուշոյն կը մատուցանէ. այնպէս և Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը: Մաղթելով Ձեզ քաջողջութիւն ի սրտէ, մնամ իւ. Տ.

Հ. ԲԱՐՍԵՂ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Կր. Սխիթարեան

Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, 11 Մայիս 1887

Է.

Ի՞նչ Մարերի ՏՅՀԸ թուակիր տոմարով մը Հ. Բարսեղին իմաց տուի, թէ յետ քննութեան պիտի պատասխանեմ իրեն: Իսկ Հայր Ալիշանին գրեցի հետեւեալ նամակը.

Բարձրահանձար ու Հայրենանուէր

Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիշան

Ի Վենետիկ.

Սուրբ Հայր,

Սարգիսեան Հ. Բարսեղ Վարդապետի միջոցաւ ուղած բարենկի ընդունեցայ շնորհակալութեամբ: Ուրախ եղայ լսելով թէ պարթևական քաջառողջութեամբ մեղծէ աւելի ժիր էք: Ո՛հ, ո՛րքան մտատանջութեան ձեջ էի, ո՛րքան կը մտածէի Գերապատուութեանդ տողջական վիճակին վը-

րայ: Ամէն անգամ որ Վենետիկէն նոր եկող ճը տեսնէի, առաջին խօսքս ու հարցումս Զեր վրայօք կը լինէին: Եւ այժմ կը հանդարտեցնէ սիրտս Հ. Բարսեղ. Փա՛ռք Աստուծոյ:

Պաշտելի Հայր, առ Զեղ ունեցած պէս չեմ կրնար փըցուն գրչովս յայտնել. այլ կը թողում որ խօսի Պոլսոյ երեւի գրագէտներէն ձին, Տ. Եղիա Տէմիրճիպաշեան (Գրասէր Ատոմ), որ հոս անցուցած հիւանդութեանս վրայօք գրելէն զինի՝ յաւելու. «'որ հանդարտի սիրտս ձիայն, երբ յիշեմ թէ լաւ կը պահպանես անձը: Եւ ձիթէ սրտիդ իմաց ծառանք ծ'ալ չունիս, Ալիշանիդ նաճակն: Գիտեմ որ զիս պիտի կը սիրես՝ Ռուսիսեանի բառով. սակայն կը պաշտես Ալիշանն. և կը նախանձիմ: Ես եթէ մեծ վանականին հանձարն ալ ունենայի, չը պիտի կրնայի սրտիդ մէջ գրաւել Սիսուանայ հեղինակին տեղն. նա հայրենասիրութեամբ օժտեալ է, և ես ճարդատեցութեամբ, և դու՝ հայրենասիրութեամբ: Նմանն ըզնմանն սիրէ: Ես կը ճնամ բացն՝: Ահա նոյն տողերով կապացուցանեմ սիրոյս անչափութիւնն:

— Վարդանայ յիշած պարսկական անունն Ոճիէ, հեղինակին կը վերաբերի կարծեմ, և ո՛չ գրուածքին. որովհետեւ Զիճ ի պարսիկ լեզու «աստղաբաշխական գրուած» չի նշանակեր, այլ աստղաբաշխական գրուած. և այդ հմայական արուեստն առաւել ի կիր արկանէին Քաղդէացիք ու Պարսիկք. ուստի և պէտք չունէին թարգմանել «ի յունաց՝ ի պարս», և թէ Յոյնք ի յետիւքայ ճարգարէութենէն ունէին: Արդ Մխիթարայ Ոճիէ անուն պարսկէն թարգմանածն էր «Ապատճառս խաւարման արեգական և լուսնի». հետեւաբար Աստղաբաշխութիւն էր նա, և ո՛չ Աստղահմայութիւն (Զիճ): — Աւելի վճռական պատասխան ճը տալու հա-

ճար՝ Վարդանայ Պատմութեան գրոց այլ և այլ ձեռագրաց զիմելու է. զի զիտել պարտ է, թէ արդեօք Մխիթարայ յիշեալ աշխատութեան ծասին ծի և նո՞յն խօսքերը կը գործածէ բոլոր օրինակաց մէջ ալ: Այդ զիւրութենէ զուրկ եմ ես, տաւաբաղդաբար:

— Անցեալ օր Խախու գնացի. ուր տեսայ տասնէն աւելի փոքր եկեղեցեաց մէջ Դաւթի կիւրապաղատի շինած փառաւոր Մայր եկեղեցին, իբրեւ թագակիր իշխան՝ իւր ժողովրդեան զուլսը բազմած, սաղարթախիտ ծառոց հովանեաց տակ: Սակայն հակառակ իւր կրած վրացի արձանագրութեան, որ Դաւթի կընծայէ նորա շինութիւնն, տեղացիք կաւանդէն, թէ «Արքայադուտոր ճը հաստատած է զայն»: Այս կենդանի աւանդութիւնն հաւանական չի թուիր ինձ, և ստիպել կուտայ չհաւատալ նաեւ ուրիշ աւանդութեանց: Այս ծասին Գերաշնորհութեանդ կարծիքն ի՞նչ է. բարեհաճեցէք հաղորդել նուաստիս: Նոյնպէս և փափագիմ տեղեկանալ՝ թէ այդ սուրբ շէնքին մէկ սեանը վրաց տեսնուած հայ գրերն, որպէս յիշէք Նեմաւաց մէջ, ստուգուած են: Ես չեմ տեսած, և անոր համար՝ անգամ մ'եւս պիտի երթամ: Երիցս ողբացեալ Հ. Ներսէս Վ. Սարգիսեան ի՞նչպէս գրած է արդեօք յիւրում Տեղագրութեան: Արդեօք բլրի մը վրայ գտնուած կիսաւեր ճատրան քարերէն միոյն հայական արձանագրոց համար է:

Ի համբոյր ճատչելով սուրբ ձեռացդ, ինչպէս նաեւ Վեր. Հ. Գարեգին Վ. Զարպհանեանի ձեռաց, մնամ իւ. Տ.

Զեր

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Շաղագոմ, ԻԴ Մարտի 884Ը.

Ը.

Թուականէս շաբաթ ծը վերջ յայց ելայ գիւղերն, եւ վերադարձիս՝ հետեւեալ նաճական յղեցի առ Մաղաքիա Արքեպ. Օրճանեան, Առաջնորդ Կարնոյ:

Արհիպատիւ Սրբազան.

Երեկ դեռ նոր վերադարձայ վեշտասանօրեայ շրջագայութենէ ծը. և իմացայ Սրբազնութեանդ ալ վերադարձն: Այս ուղեւորութեանս ծիջոցին Վերինդեղ հանդիպելով գիշերեցի Ղազար աղային տունը, ուր կարծրախայտ ձկան տապակ հրածցուցին ինձ, ըսելով. «Պոխեցիք ձուկը շատ սիրեն կը. կե՛ր, էֆէնտի՛ջան, կե՛ր. Սրբազանն ալ կերաւ աս ձկէն, ու Պոլիսը ծիտքը բերաւ . . .»: Այն գիշեր սենեակ ծը ցուցին ինձ գիշերելու, յորում գիշերած էիք և Դուք. անկողին ծը պատրաստեցին ինձ ննջելու, յորում ննջած էիք և Դուք: Աչքս խփելով քուն եղայ, ու երազ տեսնելով արթնցայ. — Ա՛հ, Սրբազնութեանդ հետ Պոլիս կը գտնուէինք, ի Պէօյլաք-տէրէ, Աղեքսանդր Գ. Փանոսեանի տունն, հովասուն ու զովասուն տեղ ծը, բաղձաթույր ու գեղեցկաբոյր ծաղկանց քով, ջրի ծը քով, ուր կը նուագէր սոխակն իւր քաղցր ու յափշտակիչ ձայնով, իսկ ձեր բանաստեղծ բարեկամն Փանոսեան՝ ձեռքը թղթիկ ծը բռնած՝ կընթեռնոյր պանդխտութեան վրայ գրած ձէկ Ողբն եւ յանկարծ դուռը բաղխեցին. արթնցայ. արշալոյս էր: Եկեղնցի գնացի. աղօթեցի. հոն գտնուած ձեռագիր Մաշտոցին և Աստուածածնայ պատկերին յիշատակարանները զաղափարեցի. և ասպ եզնատու բերդին վրայ ելնելով՝ քարի ծը վրայի կիսամաշ

արձանագրութիւնն օրինակեցի: Նոյն պահուն՝ ըսին Սրբազնութեանդ փափագն՝ ալ, այդ արձանագրութեան ծասին, բայց ծուացութեամբ զուրկ ճնալնիդ յայտնեցին. ուստի՝ հարկ եղաւ աւելի ուշադրութեամբ գննել այդ հնադարեան յիշատակարանը:

Սրբազան Տէ՛ր, Շաղագոծայ բաւական տեղերը պտտեցաք, բայց արդեօք Մեսրոբեան դպրոցին տեղը գտա՞ք, կամ Վարայրվարոյ ամրոցն, ուր գերի անկան ի ձեռս Պարսից կանայք երկուց Կամարականաց Ներսէհի և Հրահատայ: Այս ծասին շատ կաշխատիմ, կը քննեմ, կը զըննեմ, կը խուզարկեմ ամէն տեղ. սակայն ոչինչ արդիւնք կուսենամ: Դիտե՛մ, Արքազա՛ն, դիտե՛մ թէ նորէն՝ «Շատ անխուհեմ է», պիտի ըսէք այժմ ինձ համար, ինչպէս ուրիշ անգամներ ալ ըսեր էք այլոց. բայց ճիթէ տեղագրելն արգելեալ է. եթէ արգելեալ է, ինչո՞ւ Սրուանձտեանցի, Միրախորեանի, Ալահվէրտեանի, և այլոց Տեղագրութիւնքն ի՞նչ տպուին ու կը հրատարակուին:

Համբուրելով Սրբութեանդ ձեռքն . . .

Ձեր

Խ. Տ.

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՅՄԱՃԵԱՆ

Շաղագոծ, 3 Տօթար 1887.

Թ.

Մի քանի օր յետոյ՝ այսպէս պատասխանեց ինձ Օր-
ճանեան.

Կարին, 10 Յուլիս 1887.

Սիրելիդ Կարապետ.

Այս վայրկեանին ստացայ նամակդ, յորում կը պատմես
երազդ թէ ի Պոլիս կը գտնուէինք ծխաւոր. երազ չէ իրա-
կանութիւն է, զի այս վայրկեանին իսկ պատրաստութիւններս
աւարտեցան և ես կը ձեկնիմ ի Կ. Պոլիս:

Սակայն ի Կ. Պոլիս թողլով զառաջնորդութիւն որ ըստ
Հրամանի Վեհափառ Մակար Կաթողիկոսի լինիմ ուսուցիչ
Աստուածաբանութեան ի Ս. Էջմիածին:

Սպերէ դառնալուս, եկած էր Հրամանի կոնդակը. ճար
չկայր ազատել, ուրեմն լաւագոյն էր փութալ կատարել, եւ
այսօր կը գործադրեմ: Պոլիսն ալ ինձմէ աւելցուցի, որ կա-
րող լինեմ Պոլսեցիութիւնս նորոգել, դեռ չձեկնած ի Կովկաս:

Ի՞նչ կըսես, այդ փոփոխութեամբ ուսումնասիրութեանց
ճարդ պիտի դառնամ, և այսուհետեւ աւելի գրող կը լինիմ:

Տեղեկագրութեանցդ Հակառակ չեմ. սակայն ամեն գոր-
ծին պարագայներն խոհեմութեան առարկայ և ոչ թէ իրն
ըստ ինքեան:

Ողջ լեր. նամակդ Փանոսեանին կը տանիմ, և զիս յիշէ
ուր եւ լինիմ:

ՄԱՂ. ԵԱ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Ժ.

Այս նամակին պատասխանը գրեցի Պոլիս, Հետեւալ
տողերով.

Թիւ 163.

Պերճաշնորհ Տէր.

Երազիս իրականութիւնն յուզեց զիս, և ճողցուած յիշա-
տակներ զարթոյց ծոցս ձեռք: Պոլիս ծխաւոր կը գտնուէինք.
սակայն զիս թողլով ձեկնեցաք առանձինն. և նախանձեցայ,
և արտասուցի Վարդավառի օրով, և թրջեցի վարդանձան
նամակն Սրբազանիդ . . . ի յիշատակ Զրհեղելի:

Կարնեցիք ալ շատ ցաւեցան այդ փոփոխութեան. և
Հանրագրութիւն ձը կը պատրաստեն, կրկին զԶեղ խնդրելու:
Սակայն, ըստ իս, Ս. Էջմիածնայ ձեռք աւելի՛ կրնաք ծառա-
յել ազգին, քան թէ յԱռաջնորդութեան: Ես ընդհանուր ազ-
գին օգուտը կը ծտածեմ: Կարնեցիք թող ընտրեն Խրիմեան
Հայրիկը կամ Սրբանձառեանց եպիսկոպոսը: Իսկ ազգը պատ-
րաստ ունենայ ապագայ Կաթողիկոսացու ձը, որ արդէն
եղած էր Պոլսեցւոցս ապագայ Պատրիարքոս: Եւ ես
այժմէն կը փութամ շնորհաւորել ներկայ պաշտօնիդ Հետ
ապագայինն ալ: Գուցէ ծիծաղիք այս խօսքիս, Սրբազան.
բայց ես յոյս ձեռն ունիմ թէ երազիս նման պիտի իրականա-
նայ գուշակութիւնս ալ:

Մեղիքեան եւ Ագաթեան կը պատմեն թէ գտեր էք
Մեսրոպեան զպրոցն. ստո՞յգ է արդեօք, և ո՞ւր: Ես այժմեան
Թորթուճն երկուքի բաժնած եմ, յենլով Խորենացւոյ և Փար-
պեցւոյ, այսպէս. — Թորթուճայ գետոյն Կողուանցայ ճիւղէն

մինչև Աղբիձոր, աջ կողմն անուանած եմ Շաղագոմ. իսկ ձախ կողմն, մինչև Պարխար լեռներն, Տայոց աբխառն: Արդ, ըստ այս բաժանման, Մեսրոպեան դպրոցն կը փնտռեմ ես ի Շաղագոմս, որ է Թորթում-գալէ. այս կարծիքն կը յայտնէ նաև Ս. Ղազարու վանքէն Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, իւր առ իս նաժարաւ: Այսպէս նաև Վարայրվարն ալ է, կըսեմ, Կողանցայ անտառին մէջ գտնուած բերդն. յորում 500էն աւելի անձինք կրնան ապաստանիլ:

Սրբազան, Սպերէ դառնալով Պոլիս գնացիք. թերևս ես ալ այդ բաղդին արժանանամ, զի Կիսկիձի վրայ Սպերն ալ աւելցուցին ձեզ:

Սպասելով Արհի Սրբազնութեանդ օրհնութիւնաբեր զբոսութեան՝ ճնամ

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Շաղագոմ, Նիխադ, 22 Տօթար 1887.

ԺԱ.

Տակաւին այս նամակին պատասխանը չստացած, եւ թուականէս քսան օր յետոյ, հետեւեալ թուղթը կը ղրկեմ առ Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, ի վեհեաիկ:

Պատուական եւ Սուրբ Հայր.

Աւասիկ՝ ըստ խոստմանս (ի ԻԴ Մարերի ՏՅՀԸ) կը պատասխանեմ Ձեր անուշահոտ նամակին, յետ խորին զըննութեան ու քննութեան: Սակայն ձի և նոյն թուականաւ ձեր սիրեցեալ Հ. Ալիշանի ղրկած նամակիս պատասխանը չարդ չեմ ստացած, որոյ համար ձե՛ծ ցաւ կըզգամ: Այդ նա

ձակիս մէջ՝ Միլիթարայ գրածը Զին չըլլալն, և Վարդանայ յիշած անունը հեղինակին վերաբերիլն ապացուցած էի. այն պատճառաւ՝ հոս ալ կրկնելն աւելորդ սեպեցի:

Մեսրոպեան դպրոցն ու Վարայրվարը գտնելու համար՝ նախ պէտք է բուն Շաղագոմքն որոնել. զի Թորթում անունը Շաղագոմէն փոխուած ըլլալուն հաւանական փաստերը կը պակսին. նոյնպէս և այժմեան Թորթում ըսուած գաւառը ձեր հին Շատգոմքը լինելուն: Այս և ասոր նման դէպքերու մէջ ես ալ միշտ կախորժիմ Խորենացիէն, որ կը զրէ յիւրում Աշխարհադրութեան. «Տայք առ երի կայ Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառուցեալ. և ունի գաւառս ինն. զԿող, զԲերդացփոր, զՊարտիզացփոր, զՃակս, զԲուխա, զՈւնաղէ, զԱզոդ, զԿափոր, զԱսեացփոր»: Ամրոցք և բերդք բազմաթիւ են ի Թորթում: Իսկ Բերդացփոր՝ (որ անշուշտ Արցախու Բերդաձորը չէ), Բեասասոր աղուաղեալ անուամբ կը գտնուի ձի և նոյն գաւառին մէջ, Օլթի գնալիք ճանապարհին վրայ, և Թորթում գիւղաքաղաքին հիւսիսային արեւմտակողմն, ութ ժամ հեռաւորութեամբ: Բուխա՝ դարձեալ ձի և նոյն գաւառին մէջ և յիշեալ գիւղաքաղաքին արեւելահիւսիսակողմը կը գտնուի, հինգ ժամ հեռաւորութեամբ. գիւղը բերդի ձը տակ լինելուն՝ Պուղա-գալէ կը կոչուի: Ուրաղէ՝ թէպէտ ուրիշ հին անուանց հետ հայրենի աւերակաց տակ թաղուած թողուած մնացած է, սակայն ըստուգախօսն Փարպեցի կը ցուցնէ ձեզ նոյն գաւառին մէկ ձառն այսպէս. «Եւ երթեալ (Հազարաուխտոյ) յՈւնաղն՝ բանակէր ձօս 'ի գեօղն, որում անունն էր միւսմն Գեւղիկ եւ միւսմն Վաւղաճէն» (Պատմ. 443.) որք իրարմէ 1 1/2 ժամ հեռաւորութեամբ գիւղեր են, ձի և նոյն անուններով. Իսկ

Ազորդ՝ իւր անունն անարատ պահած է ցարդ, և կը գրտնուի Թորթումայ Հիւսիսակողմն, եօթը ժամ հեռաւորութեամբ:

Արդ՝ քանի որ յիշեալ գաւառներն Թորթումայ մէջ կը գտնուին և համանուն գիւղաքաղաքն կը պատեն. քանի որ Ոքաղէ գաւառն Թորթում գիւղաքաղաքէն հազիւ երկու ժամ հեռաւորութիւն ունի. ըստ իս, այսուհետեւ անկարելի պիտի լինի Շաղագոմ կոչել Թորթումն, այլ յաւէտ պիտի կոչեմ Աւխարհ Տայոց:

Եթէ կարենանք գիտնալ թէ այն ժամանակները մինչեւ ո՛ւր տիրած էին Յոյնք (Հռոմք), գործը քիչ ճը կը դիւրանայ. և այն ալ պէտք է փնտռել բիւզանդական պատմագրոց, ինչպէս Պրոկոպիոսի և այլոց մէջ, զորս ձեռք չեմ անցուցած դժբաղդաբար: Այդ պատմագիրներէն Յունական բաժինն ստուգելնէս յետոյ՝ կարող ենք գտնել յիշեալ երկու անձնակալի հնութիւնքն. վասն զի Խորենացին Պտմ. Հայոց, Գ. զլ. ԾԴ. կաւանդէ. «Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր ճերոյ լեզուիս, . . . և դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, և ուսոյց զքնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից՝ բայց ՚ի Յունաց մասեմ. և մի քանի գլուխ յետոյ (Կ.) կը յաւելու. «Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ՚ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շաղագոմն անուանին» Խորենացւոյ այս տողերէն կը հետեւի թէ Շաղագոմք Պարսից ձեռաց տակն էր այն ատեն. սակայն Փարպեցին ալ հետագայ տողերով Յունաց կուտայ Շաղագոմայ մէկ մասն, Հարունակելով վերոյիշեալ պատմութիւնն (Անդ, էջ 443—444). «Եւ բանակեալ անդ զօրն զայն, լսէր ՚ի վաղին թէ Մամիկոնեանն Վահան Տօտ է ՚ի նա ՚ի Վարայրվարոյն ՚ի Հռոմ տան, ՚ի գաւառին՝ որ կոչի Շաղագոմ»: «Հռոմ տուն» անշուշտ Յունաց բաժինն

ըսել է, ինչպէս կը տեսնենք ծանօթութեան մէջ. իսկ Վարայրվար հայերէն բառ է կարծեմ, որպէս Աւարայր:

Անշուշտ ծանօթ է Վերապատութեանդ՝ հոս գտնուած Էօշքայ նախշուն եկեղեցին. որոյ քով կը տեսնուին բազմաթիւ սենեակք ու բակեր: Ասոնց համար կըսէ Մելքիսեդեկեան Գերապայճառն՝ թէ Մեսրոպեան դպրոցին աւերակներն են: Բայց աւանդութիւն ճը չկայ այս մասին. ու վերոյիշեալ բաժանմամբ ալ՝ Էօշքը Տայոց սիրտը կը կազմէ: Այս կողմերը պտըտեցաւ նաև Օրմանեան Սրբազանն, որ աւելի հմուտ գրով քան զիս՝ թերևս մէկ նշոյն գտած ըլլայ. անոր համար մասնաւոր նամակաւ ճը խնդրած եմ իրմէ:

Հ. Ալիշանիս, Ղ. Զարպհանեղեանին և Ջեր ձեռքերն համբուրելով և սպասելով մտղթանացոյ,

Մ'նամ

Խ. Տ.

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ,

Տայք. Ա Նաւասարդ ՏՅՀԹ.

Յ. Դ.— Այս առթիւ ընդունեցէք Ամանորոյ (Նաւասարդ) շնորհաւորութիւններս:

ՆՈՅՆ

ԺԲ.

Ասոր վրայ երկու շաբաթ անցաւ, և ստացայ Պոլիսէն՝ Օրմանեան Սրբազանին գրած նամակիս պատասխանն, այս ձեւով.

Թիւ 166.

Կ. Պոլիս, 11 Օգոս. 1887,

Սիրելի Պաճաճեան.

Նիսախէ ի Բիւզանդիոն գրած նաճակդ, այսօր բերաւ Մայրդ. ընդունեցայ սիրով, և ձեռքարեցի բարեսէր Տիկինը քոյն լուրերով:

Ինչո՞ւ կուլաս զի ես ի Բիւզանդիոն կուզամ, ձեռքէ՛ չե՞ն արժեր զեփիւսք հայրենեաց զհոգնունս Վոսփորոնի:

Ուրախ եմ զի լաւ կը դնահատես նոր պաշտօնս, ալ կը սխալիս կաթողիկոսութեան սանդուխ տեսնելով ի նմին սիրելագոյն են ինձ գրիչ և ձեւան և հատորք երկասիրութեանց, քան զաթոռս իշխանութեանց, յորոց երկնչիւմ ճանաւանդ, քան թէ ձգտիլ ի նոսա:

Կարնեցոց ընտրելի ցուցուած են, ո՛չ Խրիմեան և Սըրուանձտեանց, ալ նարպէյ և Դիմաքսեան, և կարող են աննկող իրենց պէտքերը լեցնել:

Գալով ի վանս Մետրովպայ ի Շատգոմս, ես կը կարծեմ թէ ի դուր է Շատգոմք փնտրել ի Թորդում. (դու կ'ըսես Շաղագոմ, իսկ ես գրած կը գտնեմ Շատգոմք). Շատգոմք Բարձր Հայոց գաւառ է, իսկ Շիփէքի և Պարի ջրաբաշխը յայտնի կը ցուցնէ թէ Գըղլլ-բիլիսէի գլուխն է Տայոց աշխարհին սկիզբը: Թորդում ամբողջը կը լինի Տայք. և Շատգոմքն ալլուր պէտք է զետեղել. և այն է ստուգիւ Չէօրմէլի, Մասաթ և Օվաճըզ ըսուած կողմերը, որք Կարինէ և Սպերէզ դատ են և տարբեր, և շատ գոմեր ունենալու յարձար, աւելի խոտաւէտ քան հացաւէտ հողեր ունենալով:

Ալճը գիւղին ծօտ, ի Չէօրմէլի, Վանք անուն մեծ աւերակ մը կայ. դայն կը կարծեմ Մաշտոցեան դպրաւանք. ալ խոտելի չէ եթէ Չիբօթ կամ Չիպոսն ալ վանատեղի ըսուի, զի ուխտատեղի ալ ունի, լուսաղբիւր ալ, և յարձար է յոյժ աշխարհի մի հաստատութեան:

Ահա իմ կարծիքս նաև յէջմիածին մերթ ընդ մերթ քոյն լուրերը առնելոյ ակնկալութեամբ ճնամ:

Մ. Եւ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԺԳ.

Այս նամակին՝ հետեւեալ պատասխանը զրկեցի էջմիածին.

Սրբազան Տէր.

Մի քանի շաբաթ առաջ ստացայ նամակնիդ: Կը ծտածէի թէ ո՞ւր զրկեմ պատասխանն. Բերա՞յ, թէ Վաղարշապատ: Սակայն նոյն միջոցին փոփոխութիւն մ'ալ եղաւ. մինչդեռ կուրախանայի Վաղարշապայ որոտալայրերէն և ամարանոցներէն դէպի Վաղարշապատ յարաբերութիւն հաստատելու, յանկարծ Բասեն փոխադրեցին զմեզ: Տեղափոխեցանք սո. Մուրց գետով, Հասանկլայի մէջ սիրով սիրո՞վ, զի սա մերձ է ձնհալալարին Վաղարշապայ, Վաղարշապանի:

Հաճակարծիք գտնուեցանք ի մասին Շաղագոմայ կամ Տայոց. զի նախորդ նամակս Պոլիս ճանբելս երկու օր յետոյ շրջադայութեան ելանք ի նաւիման (որ և նամըրվան): Այցե-

լելով Պուղա գալէն, զրիւք և անուամբ խիստ յարմար գտայ Տայոց նահանգի Բուխս գաւառին, ըստ աշխարհագրութեան Խորնոյ ծերունայն. և այն ատեն նիխախն ալ Տայոց տուի, Թորթումն ալ ամբողջ: Կեղրոն վերադարձիս, նոր գիւտս Հաղորդեցի վենետիկ: Իսկ Սրբադնութեանց ալ նամակն ստանալովս՝ աւելի՛ Հաստատական վճիռ ձը տուի: Այդ նամակին մէջ փակագիծ ձը ունէիք, որով կը յայտնէիք թէ ի գիրս՝ Շասգումբ յիշուած է, և ոչ՝ Շաղագում. բայց ես ոսկեղարու ձառնագրութեանց մէջ յիշուած կը տեսնեմ Շաղագումբ կամ Շաղագում. և նկատելի է թէ Քերթողահայրն մեր Մովսէս՝ իւր Պատմագրութեան մէջ «Շաղագումբ» կը գրէ, իսկ աշխարհագրութեանը մէջ «Շաղագում»:

Շաղագումբն արդարեւ Թորթումը չէ՝. այլ պէտք է լինի Կարնոյ կողմերն, ու Հաւանականաբար Օվանքը ըսուած գաւառակն և եթ, որ մերձաւորագոյն է Կարնոյ քան զՉէօրմէլի. Մասաթ աւելի Հեռու կը մնայ: Բայց և այնպէս՝ Հաւանական է թէ Չէօրմէլի ձորն ալ, եղլիէն ճինչեւ Վարդկէնիք, մեր փնտռած Շաղագումբայ մէկ ձառն ըլլայ. զի Չէօրմէլի ջրոյն ձախ ափն, Ալճը և Մուլք գիւղորէից ընդ մէջ, «ի Հովանաւոր տեղին» գտնուած (յանուն Ս. Աստուածածնայն) ընդարձակ մենաստանի ձը աւերակն՝ ինձ ևս թուի լինել Մաշտոցեան դպրավանք, որպէս գրէք առ իս: Այլ աւելի Հաստատութիւն կուտայ տեղացւոց այն աւանդութիւնը, թէ «Ժամանակաւ քառասուն վարդապետք մական կը խաղան եղեր անդ».

վասն զի Մեսրոպայ ժողոված «մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, փափկաձայնս և երկարոգիս» էին թուովք «քառասուն»:

Այս խնդիրը լուծուած կը համարուի գրեալ՝ թէ: Այժմ կը մնայ՝ ՎԱՐՄԱՅՐՎԱՐԸ, զոր Կարնոյ մէջ պէտք է փնտռել:

կարծեմ. ինչ կըսէք:

Խոնարհաբար Համբուրելով սուրբ Աջդ, մնամ

ն. ճ.

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Ի Բասեն Այրարատայ, ԺԱ Հոռի ՏՅՀԹ.

ԺԴ.

Բաւական ժամանակ անցաւ, ո'չ Սարգիսեանէն եւ ոչ Օրմանեանէն պատասխան ստացայ. ուստի հետեւեալ նամակը ղրկեցի Օրմանեանին.

Հայր Սրբաղան,

Անցեալ օր Բասենոյ Ս. Աստուածածնայ վանքն երթալով տեսայ և ծայրէ ի ծայր կարդացի Աթոռ Հայաստանեայց անուն նոր երկասիրութիւնն Ձեր: Այդ գրքին բովանդակութիւնն ինձ համար նոր բան մը չէր սակայն. այլ երկու վեցեակ տարիներ առաջ կարդացած էի դարձեալ Ձեր մէկ ուրիշ երկասիրութեան մէջ, — Le Vatican et les Arménies.

Ինչպէս 'Իուք յիշեալ երկու ընտիր գրուածոցդ մէջ Դաւանց Թուղթին ստուծիւնը կ'ապացուցանէք, այլ և այլ պատմական փաստերով, նոյնպէս և ես հերքած էի զայն՝ իմ կարծ խելքովս՝ անհարազատութեան կնիք դնելով անոր ճակատը:

Ագաթանգեղոս, ինչպէս և՛ Զենոբ, և՛ Բիւզանդ, և՛ Խո-
րենացի, և՛ Յովհան Կաթողիկոս, և՛ Ասողիկ, և՛ Լէւ. Լէւն
կաւանդէն Տրդատայ Հռովմ երթալն, — ոմանք՝ ընդ Լուսա-
ւորջի, — բայց ո՛չ Սեղբեատրոսի հետ կրօնական ծիւթիւն
կամ դաշինք ձը դնելու, այլ Կոստանդիանոսի հետ քաղաքա-
կան սերտ բարեկամութիւն ձը հաստատելու համար. որոյ
անժխտելի ապացոյց են երեք ձեռնառն ու ժամանակա-
կից պատճառաց խօսքերն, զորս ձեջ կը բերեմ աստ: Ա.
Ագաթանգեղոս անկարելի էր որ այդպիսի նշանաւոր խնդրոյ
ձը առջև կասեցնէր իւր գրիչն, փոխանակ աւելորդաբանու-
թեամբ պաճուճելու իւր Գիրքն. այլ պարզօրէն գրեց.
(Կոստանդիանոս) և արքային Տրդատայ իբրև եղբօր սի-
բելոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ ձեռաւ . . . դաշինս կը-
ռէր ընդ նմա . . . զի անշուշտ ծինջ 'ի բուն 'դհաւատարիմ
սէրն 'ի ձեջ թագաւորութեանցն պահեսցեն»: (Ագաթ. Պտմ.
եր. 649:) Բ. Զենոբ Գլակ Լուսաւորջի հետ Կեսարիայէն ի
Հայաստան եկած էր, և անոր հրամանաւ իսկ գրեց իւր
Թուղթն կամ լաւ ևս իւր Պատմութիւնն: Զենոբ՝ որդիական
ակնածութեամբ իւր տիրոջ (Լուսաւորջի) խօսքը կատարեց
ամենայն հաւատարմութեամբ. արդ, Լուսաւորջի Հռովմ եր-
թալն ի ձեջ բերելով հանդերձ՝ երբեք չյիշատակեց յիշեալ
կրօնական կարծեցեալ ծիւթիւնն, — անշուշտ չգոյութեան
պատճառաւ, — այլ ծիայն գրեց. "Ի ժամանակսն յայնոսիկ
լուր եհաս 'ի դուռն արքային (Տրդատայ) եթէ Կոստանդիա-
նոս կայսրն հաւատաց 'ի Քրիստոս Աստուած . . . ապա
խորհուրդ 'ի ձեջ առեալ գնալ 'ի դուռն կայսեր վասն
դնելոյ դաշինս խաղաղութեան 'ի ձեջ իւրեանց": (Զենոբ,
Պտմ. եր. 40:) Գ. Փաւստոս Բիւզանդացի յիշելով Հայոց ի

թշնամեաց նեղութիւն կրած ժամանակ Վաղէս կայսրէն
խնդրած օգնութիւնն, կը գրէ՝ թէ Վաղէս յանձն կառնուր
յիշելով զուխտն «զդաշանցն կրելոց՝ զերդմանցն հաստատու-
թեան ճիջնորդութեամբ 'ի ձեջ կայսերն Կոստանդիանոսի եւ 'ի
ձեջ թագաւորին Տրդատայ»: (Բիւզ. Պտմ. Գ. գլ. ԻԱ. եր. 55:)

Դաւով Դաւանց Թուղթ ըստած գրութեան. թերևս յիշ-
եալ քաղաքական ծիւթեան համար կնքուած դաշանց թղ-
թոյն ձեկ ձաւն ըլլայ, գրեալ յԱգաթանգեղեաց, և ապա ձեռ-
նածուխ գրիչներէ խարդախեալ. վասն զի Ագաթանգեղոսի
Պատմութեան և Դաշանց Թղթոյն լեզուներն իրարու աչն-
քան հակառակ են, որ ուշիմ ընթերցողն կստիպուի անվա-
ւեր գրուած ձը սեպել դայն: Առաջինն ունի ոսկեղէն դարու
ընտիր և հայկաբան ոճն, իսկ երկրորդն՝ պղնձի դարուն
անկեալ ու աղաւաղ լեզուն. ապացոյց՝ նոյն թղթոյն ձեջ գոր-
ծածուած արաբական, թուրքական, զաղղիական, լատինական,
և՛ ըն բառեր, ինչպէս՝ սլեհ (սիլահ), Ֆրեք, Օֆրանդ, եւ
այլովքն հանդերձ: Ասկից՝ և այլ պատճական վկայութիւն-
ներէ՝ կը հետեւի թէ ԺԲ դարու ձեջ յօրինուած և կամ ձեռ-
նածուխ եղած է այդ Թուղթն, ըստ որում Հայք այն ատեն
աւելի՛ յարաբերութիւն ունեցան Լատինացւոց հետ, քաջակրաց
Կիլիկիա գալովը:

Ահա իմ ալ համոզում:

Համբուրելով Սրբազնութեանդ Աջն, ճնամ

Խ. Տ.

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՍՏԱՃԵԱՆ

Բասեն, 4 Դեկտ. 87.

Յ. Գ. — Շաղապոմայ վարայրվարը ծոռցա՞ք. այս ծա-
սին ալ Զեր կարծիքն յայտնեցէք: ՆՈՅՆՆ

ԺԵ.

Նկատելով որ Սարգիսեան չի պատասխաներ,
ստիպուեցայ յիշեցնել իրեն՝ թէ անպատասխա-
նի թողուցած է Նաւասարդին գրած թուղթս: Եւ
ուրախութեամբ ստացայ հետեւեալը.

Ազնիւ Պարոն

Յիրաւի ձեր վերջին թղթոյն պատասխանն յամեցի, բայց
երկու պատճառներ ստիպեցին զիս առ այս. նախ՝ ձեր տե-
րութեան այժմեան վարժունքը ընդ հայազգի հպատակաց.
ուստի ես իսկ կը խղճեմ, զի ձի գուցէ այս թղթագրական
յարաբերութեամբս կերպով ճշմարտութեան առիթ տը-
ւած լինիմ. երկրորդ՝ ես կը ցանկայի որ դուք ձեր կողմանէ
ինձ թղթակցութեան նիւթ ծառակարարելէք, ոչ եթէ տեսա-
կան հարցերով և եթ՝ այլ դրականապէս, այսինքն է, կամ
արձանագրութեամբ հին ճնացուածոց, կամ յիշատակարա-
նօք ձեռագրաց և կամ ուրիշ ո՛ր և է նշմարով և նշխարով
հայ արտագրութեանց: Ես լիայոյս եմ թէ այս կերպով կա-
րելի է ձեր յարաբերութիւններն արդիւնաւորել, և կը ցան-
կայի որ դուք ևս սոյն համոզումն ունենայիք. ծանաւանդ
թէ զայն իրականացնելու գովելի ջանքը: Արդարեւ, ձեր
քաղցրիկ չափնեաց ծոռցուած տեղիքն յիշատակել և նոցա
լոկ յիշատակօք ձեր տարաբաղդ սրտերն սփոփելն իսկ բը-
նական բան ձի է. սակայն նոյնը կարող ենք ընել, դուք ի

Կ. Պոլիս վերադարձած ծիջոցին և ես յանդորրավայրն Ս. Ղա-
զարու, ուր հանգչին արդ նուիրական երկունք երջանկայի-
շատակ նախնեաց մերոց. ուրեմն այդ տեղ պէտք է հաւա-
քել, և աւագ աչօք զննել այն բաները, լրացնելու համար
Խնճիճեանի, Սարգիսեանի և Ալիշանի հետազոտութիւնները,
զորս ի բացակայութենէ անկարանամք նկատելի Մեծապէս
կը ցանկայի, եթէ երբէք ձեր այդ զիւղերն և աւանները այց
ելած ծիջոցին տեսած էք կամ տեսանիցէք ձեռագիրս՝ հա-
ճէիք գէթ նոցա ցանկը կամ բովանդակութիւնն ինձ յը-
ղարկել, որպէսզի կարենամ դատել թէ ձեր պատմութիւնը
լուսաւորող ձի բան կա՞յ եթէ ոչ: Առ այս շատ հարկաւոր
են Ղազարայ, Բուզանդայ և Զենոբայ հրատարակութեանց
անթերի նախերգութիւնք կամ յառաջաբանքը: Բ. յունարէն
տառիւ հնաւանդ արձանագրութիւններ կամ յիշատակարան-
ներ:—Էօջքայ նախշուն եկեղեցին՝ Բագարատունեաց ժամա-
նակածիջոցէն անդին չանցնիր, ուստի իմ կարծիքով կարելի
չէ Մեսրովքեան դպրոց ենթադրել. բայց ի վրացի արձանա-
գրութեանց եթէ ուրիշ նորագիւտ արձանագրութիւնք եւս
գտած էք, խնդրեմ հաղորդել: Յունահայաստանի կամ Հայոց
յունաբաժնի սահմանը՝ իմ կարծիքով գետն Ախուրեան համա-
րելու է, գէթ ի ժամանակս մեծին Խոսրովու. զի յետ մահ-
ուան նորա Օտայ ամրացաւ յամուրն Անի, իբրեւ ազատ վայր
յիշխանութենէ Պարսից: Իսկ յետոյ ի ժամանակս Մեսրովքայ
հաւանօրէն եփրատ գետն: Մովսէս Գ. զլ. Կ. ոչ միայն Սպեր
այլ և Դերջան և Եկեղեաց գաւառներն Յունաց բաժին կը
համարի և աստի անցանել տայ Մեսրովքայ յԱյրարատ գա-
ւառ ի բաժնին Պարսից: Ալիշանի կարծեօք այնպէս եղած
պէտք է լինի ինչպէս է այժմ Տաճկահայոց սահմանը, յետ

վերջին ռուսական պատերազմին: Դուք Յունաց բաժնին սահմանը որոշիչ կը համարէք Մեսրոպեան դպրոցին, բայց ըստ իս բնաւ անհնէին. վասն զի Կարին ևս յունաց բաժնի էր. ուստի դարձեալ կ'ըսեմ և համոզուած եմ թէ պէտք է Թորթում քաղաքի շրջակայ աւերածոց կամ Հին մնացուածոց մէջ որոնել, այնպիսի ջրաբերի վայր ճի որուն կարենայ պատշաճիլ Խորենացոյ նկարագիրն:

Մաղթելով Ամանորաբեր աւուրց հետ նաև քաջողջութիւն պարագայց ամօք ճնամ հետախոյզ Տեառնդ

Հ. Բարսեղ Սարգիսեան

Կր. Մխիթարեան

Վենետիկ, Ս. Ղազար, 8 Դեկտ. 1887

ԺԶ.

Այս թղթոյն անմիջապէս պատասխանեցի, ըստ այսմ.

Վերապատուելի Հայր.

Ձեր Դեկտեմբերի 8ին գրած թուղթն ստանալովս շատ ուրախացայ: Սակայն Յունահայաստանի սահմանը Մեսրոպեան դպրոցին որոշիչ համարելու առթիւ Ձեր "բնաւ անհնէին" ըլիս մտաց մեծ յուզման մէջ ձգեց. և ստիպուեցայ անգամ ճ'ևս աչքէ անցընել Խորենացին և Փարպեցին. բայց ուրիշ համոզում ճը չունեցայ ճանաւանդ թէ նախկին համոզմանս վրայ առաւելապէս հաստատուեցայ. վասն զի, ինչպէս նախորդ թղթովս ալ ապացուցած եմ, Թորթում Շատգոճքը չէ, և թէ Շատգոճք՝ Յունաց ճիւղաճանցն Պարսից

բաժնի եղած էր: (Խոր. Գ. գլ. ԾԴ, Կ, և Փարպ. էջ 443—444:) Եւ ընդունելովս թէ Սպեր, Դերջան ու Եկեղեաց գաւառներն ևս Յունաց բաժնի էին, համոզմանէս երբեք ետ չեմ կենար, և աւելի կը հաստատամ զի Շաղազոն կը ղետեղեմ ընդ մէջ Սպերու և Թորթումայ, Ձեօրմէլիի և Օվաճըքի կողմերն, "որք.—ինչպէս Օրմոնեան ալ գրած է ինձ, —Կարինէ և Սպերէ դատ են և տարբեր": Այսպէս ընդունելով Շաղազոն, կը դանեմք Մաշտոցեան դպրաւանքն ալ, որ ի ճորն Ձեօրմէլի, մերձ ի գիւղն որ անուանի Մուլք, ուր կը տեսնուին մնացորդը ընդարձակ ճենաստանի ճը և որոյ համար աւանդութեամբ կը պատմեն թէ "ժամանակաւ քառասուն վարդապետք ճական կը խաղան եղեր": Մեսրոպեայ աշակերտաց ճիշտ թուոյն վրայ կուգէի գրել Հ. Զարպհանեկեանին, ու տեղեկանալ. վասն զի ինք «վաթոուն» կըսէ Հայ Դպրութեան Պատմութեան մէջ, և Ե դարու ճատենագիրք մեղ կաւանդեն անուամբ երեսուն կամ երեսունուհինգ աշակերտք, իսկ Հին ճեռագրի մը մէջ ալ կը կարդանք. "Սահակ և Մեսրոպ" խնդիր արարին ճանկանցն. և ընտրեցին աշակերտս Խ. ճտաւոր և սրագլուխս (*). զոր եթէ այսպէս ընդունինք՝ յարմար կուգայ նոյն աւանդութեան, և ճանաւանդ կրնանք ըսել թէ Մեսրոպեայ բազմաթիւ աշակերտաց քառասունը միայն իրենց առաջին ուսումն առած են ի Շաղազոն: Արդ, խնդրեմ, բարեհաճիք անգամ ճ'ևս աչքէ անցընել վերջին թուղթս:

Դալով Ձեր փափագանաց, արդէն Հ. Ալիշանին ինձ յղած տեղագրելի նիւթոց ճրագրին համեմատ կը շարունակեմ հետազոտութիւնքս. սակայն չեմ գտներ այնպիսի ճիւղ անհնա.

(*) Հնոց եւ նորոց, երես 44. (Գ. Վ. Սրուանճտեանց):

կարևոր հնութիւն Ձեզ հաղորդելու, այլ գտածներս են. Ա. Ձեռագրաց մէջ՝ Աւետարան, Մաշտոց, Յայտնաւորք, և ասոնց նման բաներ, որոց լոկ յիշատակարանները զաղափարելով գոհացած եմ. Բ. Արձանագրութիւններէն,— Հ. Ն. Սարգիսեանի աշխատասիրութենէն դուրս,— Խախուայ մէջ մատրան ծը վրայի խաչքարին կրած կիսաքանդ հայ տառերն. Ոտոքկամ Էօտիւք ձորին մէջ բերդակի ծը վրայի սա կիսամաշ գրերն. " † Տէր Աստուած պահպան(եա) բերդս (?) . . . « Ինչպէս նաև յայլ և այլ տեղիս պատահած հին գերեզմանաց արձանագրութիւններ, զորս նոյնութեամբ ընդօրինակած ու պահած եմ, Տեղադրութեամբս ի լոյս ընծայելու դիտեմք. Գ. Հին եւ պատմական վայրերէն գտած եմ Փարպեցւոյն յիշատակած Պարխաւ լեռներն և Ծաղիկ ու Ուջնիաղ գիւղերն. այս վերջնոյն մէջ աւանդութեամբ կը ցուցնեն Հմայեկայ ինկած տեղն, որոյ վրայ մօտակայ Կարմրիկ գիւղի ազգայններէն մին մատուռ ծը շինել տուած է. ես ևս փափաքեցայ գերեզմանաքար ծը դնել նոյն սուրբ նահատակին գերեզմանին վրայ, այս արձանագրութեամբ. «Աստ ընդունի զկատարելութեանն պսակ և ամփոփին սուրբ նշխարքն երանելոյն սեպհոյ Հմայեկի Մամիկոնենոյ, եղբօր Քաջին Վարդանայ, սպարապետին Հայոց». սակայն Մելքիսեդեկեան Գեղապաշտան արգիլեց, առարկելով ժամանակին փափկութիւնը:

Համբուրելով սուրբ Աջդ, անհամբեր կսպասեմ Վերապատութեանդ թղթոյն:

Մ'նամ

Խ. Տ.

Վշտակիր Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Բասեան, ի գետափն Մուրց, ԻՋ Քաղոց ՏՅՀԹ.

ԺԷ.

Այս նամակս անպատասխանի մ'նաց ցարդ: Օր մ'ալ յանկարծ Օրմանեանէն ստացայ հետագայն:

Թիւ 181.

Ս. Էջմիածին, 9 Յունիս 1888.

Սիրելիդ Կարապետ.

Դեկտ. 4 թուակիր նամակովդ իմ "Աթոռ" հրատարակութեան առթիւ կը խօսիս Դաշանց թղթոյն վրայ: Դաշանց թղթոյն ստութիւնը այնպիսի ստուգութեամբ ծի է այսօր, որ բոլոր ներքին և արտաքին փաստեր զայն արեւի պէս պայծառ կը կացուցանեն:

Խնդիրը կը մնայ Ս. Լուսաւորչի ի Հռովմ երթալուն վրայ: Ինծի համար այն ալ սուտ է. Լուսաւորչի ի Հռովմ չէ գնացած, թէպէտ դու Ազաթանգեղոսի, Ջենոբի և Փաւստոսի վկայութիւններով աշդատի ընդունիլ կ'երեւիս: Գլխաւոր փաստըս այս է որ ոչ Տրդատայ և Լուսաւորչի բացակայութիւնը հնար է Հայոց պատմութեան մէջ գետեղել, և ոչ Լուսաւորչի և Տրդատայ ներկայութիւնը հնար է Հռովմայ պատմութեան մէջ գետեղել. երկուքն ալ չեն ընդունիր: Հռովմայեցւոց պատմիչք կ'ընդունին Հայոց Տրդատ ծը ի Հռովմ գնացած, այլ Ներսի օրով. սակայն Արտաշէս Բ.ին կը համեմատի և ոչ Տրդատին: Անուններու շփոթութիւն ծը ծագումն տուած է այդ պատմութեան շփոթութիւն: Այլ թէ Ազաթանգեղոսի մէջ սպազայ ժամանակներ ձեռք մտած

է, այդ ծառենաղորական ստուգութիւն է. նմանապէս ուրիշ գրոց համար ալ նոյն կասկածները կան, թող որ խորենացին, Փաւստոս, Ասողիկ ևն, լոկ Տրդատայ երթալը կը յիշեն, եւ ոչ Լուսաւորչի երթալը: Ես նպատակ ունենալով եկեղեցական խնդիր ճշտել, և ոչ պատմական կէտ ճշտել, խնդրոյն այդ կողմը զանց ըրի. սակայն իմ համոզումս այն է որ գրեցի. և այդչափն ալ Քեզ յուշ առնել կարեւոր դատեցի:

Շաղապոմէ շատ հեռացայ. և առ այժմ դաւանական խնդիրներով աւելի կ'զբաղիմ, քան թէ աշխարհագրական. ուստի և նոր տեղեկութիւններ տալ չեմ կարող:

Սիրով և ողջունիւս ճնամ աղօթարար

ՄԱՂ. ԵԱ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Այս թղթոյն չկրցի պատասխանել. զի պաշտօնս լրանալով Պոլիս վերադարձայ: Իսկ Հայր Սարգիսեան անպատասխանի թողլով վերջին թուղթս, մեր բանասիրական թղթակցութիւնը դադրեցաւ:

Մեսրոպայ առաջին դպրոցի մասին հիմակուան կարծիքս այն է, որ նա կը համապատասխանէ արդի Բաղչա վանքին, որ կը գտնուի Սպեր քաղաքին եւ թօփրաք-քալալի միջեւ. իսկ թօփրաք քալան կը կարծեմ ըլլալ մեր փնտռած Վարայր-վար ամրոցը. երկուքն ալ Կարնոյ հիւսիսային կողմը, մին ճորոխի եւ միւսը Սէրչէմէ ջուրի աղբերականց մօտերը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՎԱՐԳԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՏԵՂԸ

Այս օրերս ձեռքս հասաւ Գեր. Բաբգէն Սրբազանի ձեկ նոր աշխատութիւնը՝ Քաջն-Վարդան, զոր ձեռն հաճոյքով և հետաքրքրութեամբ կարդացի, հակառակ որ տառն անգամէ աւելի ծայրէ ծայր կարդացած եմ Վարդանանց երկու նշանաւոր պատմիչները. — Ղազար Փարպեցին ու Եղիշէն:

Քաջն-Վարդան ճիշտ ժամանակին կը հասնի, յոյս ներշնչելու համար մեր արդի վիճակէն յուսահատ ազգայիններուն, և լոյս տալու համար մեր անցեալ պատմութենէն օգտուիլ չգիտցող քաղաքական առաջնորդներուն: Երանի՜ թէ շատոնց հրատարակուած ըլլար Քաջն-Վարդան, և իբրեւ առաջնորդ տրուէր բոլոր Հայերու ձեռք:

Ինչպէս ամէն անգամ Փարպեցին ու Եղիշէն թղթատած ատենս, այս անգամ ալ Բաբգէն Սրբազանի Քաջն-Վարդանը կարդալով՝ սա հարցուն ինձ տուի. — Ո՞ւր էր արդեօք Վարդանանց պատերազմին տեղը:

Միքայէլ Փորթուզալ Փաշա իր Եղիշէին ձեջ, Գալուստ Շիրմազանեանի տեղագրութեան հետեւելով, Ատրպատականի Խոյ քաղաքէն քիչ հեռու՝ և անոր հիւսիսային կողմը գտնուող Զորսի դաշան ընդունած է իբրեւ Աւարայրի դաշտ, իսկ Զորս գիւղը Քարաղլիաղին աւանէն բաժնող Աք-սու գետը կը կարծէ ըլլալ Տղմուս գետ:

Բաֆֆի ևս իր ճանապարհորդութիւն Պարսկաստանի աշխատութեան Երդ նամակին ձեջ Խոյի շատ ձօտիկ՝ բայց Ղօթուր (Կօթուր) գետի աջ կողմերը կընդունի Վարդանանց պատերազմին տեղը, և նոյն իսկ Ղօթուրը կը նոյնացնէ պատմական Տղձուտին հետ:

Այս կարծեաց դէժ կելլէ, սակայն, հին Հայաստանի աշխարհագրական բաժանումը:

Յայտնի է, թէ «Աւարայր» կը գտնուէր Հայաստանի տանըհինգ նահանգներէն Վասպուրականի Արտաղ կած Ծաւարշան գաւառին ձեջ. ծինչդեռ Խոյ, որ հին Հեր աւանին կը համապատասխանէ, կը գտնուի Պարսկահայք նահանգին Հեր գաւառին ձեջ:

Ընդունելով ուրեժն թէ Հեր գաւառը Պարսկահայոց հիւսիսային սահմանը կը կազմէր, Պարսիկները Ջարաւանդ եւ Հեր գաւառներէն անցնելով է որ անմիջապէս ձտան Վասպուրական. բայց նոյն ուղղութեամբ Արտաղ գաւառն երթալու համար՝ ստիպուած էին անցնիլ Վասպուրականի Կրճունիք և Թոռնաւան գաւառներէն, ըստ որում Արտաղ կը գտնուէր նոյն նահանգին հիւսիսային ձաւին վրայ: Արդ՝ այս երկրամասը կը համապատասխանէ արդի Մակուի խանութեան, ծինչդեռ Չորս և Քարաղիաղին կը գտնուին արդի Չայփարա և Աբաջըք գաւառներուն ձիջեւ, և կը պատկանին ձեր հին ձատենագիրներու Ճուաշոտ գաւառին:

Մակուի հարաւային կողմը՝ Չալղըրանի լեռներէն բըլլալով դէպի հիւսիս վազող ջուրը կը կոչուի Աք-չայ, որ Մակուի առջեւ կը ձիանայ Մակու-չայի հետ, և ձիաւին կերթայ կը խառնուի Արաքսին: Աք-չայի աղբերականց կողմ՝ Օվաջըք (Փոքրիկ Դաշտ) անունով վայր ձը կայ, որ

րուն ձօտ է նաեւ Ս. Թաղէոսի վանքը: Ահա այս Օվաջըքի փոքրիկ դաշտն եղած պիտի ըլլայ «Արտաղու դաշտ»ն, ուր տեղի ունեցած է Վարդանանց նշանաւոր պատերազմը, 451 թուին: «Տղձուտ գետ» յատկապէս այն ջուրն է, որ Մարանդի քովերէն սկիզբ կառնէ, և դէպի հիւսիս ընթանալով՝ «Աք-չայ» անունը կստանայ: Իսկ Վարդանանց նահատակութիւնը կատարուած է ձօտակայ «Աւարայր գետ»ին ձեջ, որ հաւանականաբար հիմակուան Քիլիսէքէնդ պարսկական զիւղն ըլլալու է:

Հետազօտութիւնս փակելէ առաջ՝ ընթերցողներուս ուշադրութիւնը կուգեժ հրաւիրել սա կէտին վրայ, թէ աշխարհացոյց քարտէսներն իրարու համաձայն չեն Աք-չայի ձաւին: Ոձանք երկու Աք-չայ կընդունին. ձին Մակուի առջեւ, իսկ ձիւրը՝ ձերլլերե «Աք-տու» կոչածը: Ոձանք ալ Աք-չայ կանուանեն Թոնտրիկ լեռան ձօտերէն բղխելով դէպի Արևելք հոսող ջուրը, որ Մակուի առջեւէն անցնելով Արաքս կը նետուի: Ես առաջնորդ բռնած եժ ինձ՝ ուսս զօրական Խանիքոֆի պատրաստած Ատրպատականի ձեժաղիր քարտէսը:

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

«Ազգային գրադարան»

NL0412145

